

Сустракаюцца выпадкі, калі значэнне дадатковага ўдакладнення могуць атрымліваць некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў, у прыватнасці, даданыя ўступкі, умовы, мэты, месца: *Мне не лёгка расставацца з табою (хоць даўно ўжо мінуў аўдыенцыі час)* (М. Танк); *У полі (хаця ў ім, праўда, яшчэ ляжаў снег) ужо чулася скорая вясна* (Б. Мікуліч); *На зямлі ляжаў кавалачак паперы, на якім друкаваным ладам (каб не пазнаць было рукі) штосьці напісана* (К. Чорны); *Часам (калі няма нагрузкі) пара мінут аддаецца на асабістую размову* (Х. Шынклер); *Для Юркі паездкі – калі бацька браў яго з сабою – былі цэлым святам* (І. Мележ); *На ўзлеску (дзе цішыя) яны спыніліся і расклалі касцёр* (З. Бядуля).

Паведамленне, змешчанае ў такіх даданных частках, не з'яўляецца абавязковым у дачыненні да асноўнай інфармацыі, якая падаецца ў сказе.

Такім чынам, прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што значэнне ўстаўкі могуць набываць некаторыя аднародныя члены сказа пры абагульняльным слове, некаторыя адасобленыя прыдаткі і азначэнні, а таксама некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў – сінтаксічныя канструкцыі, блізкія паводле сваёй семантыкі і функцыі да ўстаўных канструкцый. Калі такія сінтаксічныя канструкцыі трапляюць у пэўныя граматычныя ўмовы, дадатковае значэнне ўстаўкі ў іх узмацняецца, а ў некаторых выпадках нават становіцца асноўным, і яны могуць пераходзіць ва ўстаўныя канструкцыі.

Літаратура

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мінск, 1987.

Ул.І. Куліковіч

ПРАВИЛЫ НАПИСАНИЯ ЛИТАР У (СКЛАДОВАЕ), Ў (НЕСКЛАДОВАЕ) У ИНТЕРПРЕТАЦИИ УЛ. ДУБОЎКИ

Даўняй, вядомай яшчэ з XIII ст., адметнай рысай гукавога ладу беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне ў беларускім маўленні гука [ў] (нескладовага), які, нягледзячы на старажытнасць свайго паходжання, стаў перадавацца на пісьме спецыфічнай літарай ў толькі з XIX ст. [1, с.32]. Паслядоўнасці ж яе напісання, аднак, не назіралася ні ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, ні ў публікацыях "Нашай долі" і "Нашай нівы" [2, с.87–88].

Першыя спробы ўнармавання правапісу літар у і ў (нескладовае) здзейсніў у 1917 годзе А. Луцкевіч – адзін з арганізатараў і заснавальнікаў "Нашай нівы". У брашуры "Jak prawilna pisać ra biełarusku", надрукаванай лацінай польскай мадыфікацыі, ён рэкамендаваў пры напісанні гэтых літар улічваць не толькі характар папярэдніх гукаў (галосны ці зычны), але і колькасць зычных пасля іх. "...niełha pisać **u** u racatku słowa **ci** pierad słowam, – адзначаў А. Луцкевіч, – kali dalej iduć dwa **ci** boleh suhałosnych: *jana była u stachu; dzićia uzlezło na stol*". [3, с. 10]. Праўда, ужо ў наступным годзе ў выдадзеным сумесна з Я. Станкевічам падручніку "Biełaruski prawapis" такая

дэталізацыя сфармуляванага ім арфаграфічнага закона адносна ўжывання *у, ў* (нескладовае) адсутнічала [Гл.: 4].

Яшчэ праз год Б. Тарашкевіч у сваёй "Беларускай граматыцы для школ" падае наступную рэдакцыю правіла правапісу *у і ў* (нескладовага), якое аб'яднана з правілам напісання [і]. "На пачатку слова – гаворыцца ў кнізе, – дзеля вялікшай складнасьці *у, і* замяняюцца на кароткае *ў, й*, калі яны стаяць пасля галоснага гукі: *мы ужшо зробім, я йду да цябе...* Галосныя *у, і* дзеля складовасці замяняюцца на *ў, й*, калі папярэдняе слова канчаецца галосным: *было ў бацькі тры сыны; яна ўжо пайшла; ён яго й поіць і корміць; яна йдзе і г. д.* Але пасля зычнага *у і і* не замяняюцца на *ў і й*: *я тут ужшо даўно; ён у хаце; ён ідзе сюды; брат і сястра.* Ад гэтага правіла дзеля верша дужа часта адступваюць" [5, с. 54].

У моўнай практыцы 20-х гадоў ад гэтага правіла адступалі не толькі "дзеля верша". Таму і з'явілася ідэя яго перагляду, якая знайшла сваё выражэнне ў шэрагу канкрэтных прапаноў: ад скасавання ў нашым алфавіце літар *ў* (нескладовае) і *й* [6, с.149], да частковага ўдакладнення іх правапісу, ініцыяванага братамі Антонам і Язэпам Лёсікамі.

У сваіх даследаваннях браты Лёсікі завастрылі ўвагу навуковай грамадскасці на беспадстаўнасць аб'яднання ў адным правіле правапісу *ў* (нескладовага) і *й*, бо названыя гукі, на іх погляд, з'яўляюцца рознымі "паміж сабою як сваёй прыродай, так і сваім значэннем" [7, с. 129]. Недарэчным здалося ім і ўведзенае Б. Тарашкевічам паняцце "складнасьці", якое кожны разумее так, як яму здаецца, а "на пісьме кожны значок, кожная літара павінны падлягаць пэўнаму цвёрдаму правілу, каб кожны аднолькава разумеў значэнне й месца гэтых літар і значкоў на пісьме" [7, с. 129]. Акрамя гэтага менавіта Я. Лёсік прапаноўваў у якасці выключэнняў замацаваць напісанні пачатковага *у* (складовага) ў словах іншамоўнага неславянскага паходжання (*Уругвай, унівэрсытэт, унівэрсал, узурпатар*), а таксама ў словах тыпу *увага, уважліва, умова, угода, урад, урадавы, упадак, уклад, уціск, ухвала, устава* і некаторых іншых, што, паводле яго назіранняў, абумоўлена спецыфікай беларускага вымаўлення [7, с. 132].

Такая рэдакцыя існуючага правіла не знайшла належнай падтрымкі сярод настаўніцтва і навукоўцаў, пра што сведчаць публікацыі ў друку [8, с.154-157], тым не менш гэта не спыніла Антона і Язэпа Лёсікаў у пошуку аптымальных шляхоў выхаду з арфаграфічнага крызісу.

На акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.) Я. Лёсік у сваім дакладзе "Да рэформы беларускага правапісу" гаварыў наступнае: "Хоць правіла аб скарачэнні *у*, калі яно стаіць асобна ці на пачатку слова пасля галоснага перад зычным, механізаваць можна, бо гэтае правіла асаблівых практычных перашкод не сустракае, але было-б зусім нелёгічна і непаступова ніколі не скарачаць асобнага і пачатковага *і*, а заўсёды скарачаць у такіх разох *у <...>* скарачэнне *у* пасля галосных перашкаджае механічнасьці, бо кожны раз трэба спыняцца і думаць або глядзець, на які гук кончылася

папярэдняе слова" [6, с.205-206]. "Уласціваць беларускай мовы стане больш выразнаю, – працягваў думку брата А. Лёсік, – калі мы будзем пісаць "*прышлі у хату*", чым "*прышлі ў хату*", бо апошняе напісаньне набліжае беларускае выразьненне да расійскага '*в хату*' (ў бліжэй да **в**, чым **у**)" [6, с. 309].

Пераважная большасць удзельнікаў Канфэрэнцыі (Я. Воўк-Левановіч, П. Бузук, С. Некрашэвіч, П. Растаргуеў), якія прымалі ўдзел у абмеркаванні Лёсікавых арфаграфічных паправак, не падтрымалі іх і выказаліся за захаванне правіла, устаноўленага Б. Тарашкевічам. М. Байкоў увогуле аднёс даклады братоў Лёсікаў да "катэгорыі няўгрунтаваных з навуковага погляду" [9, с. 256]. Таму дыскусія адносна праблемы напісання **у** і **ў** (*нескладовага*) на гэтым не закончылася. Распачаў яе ўжо пасля акадэмічнай канфэрэнцыі ў сваім артыкуле "Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасьці нашае мовы" У. Дубоўка, прапануючы ўнесці два ўдакладненні ў рэдакцыю Тарашке-вічавай фармулёўкі арфаграфічнага правіла.

Першае ўдакладненне датычылася неабгрунтаванага, на яго думку, выключэння з правіла правапісу **у** і **ў** (*нескладовага*) для паэтычнай мовы, устаноўленага моўнай практыкай і замацаванага "Беларускай граматыкай для школ". "Чамусьці лічаць, – пісаў У. Дубоўка, – што для поэзіі павінна быць нейкае выключэнне, што пасля слоў з адкрытым канчаткам можа стаяць "**у**" поўнае, а з закрытым і зьмягчаным "**ў**" *нескладовае*. Погляд такі памылковы. Нашы літаратары павінны пільна прытрымлівацца агульнага правіла. Што-б казалі расейцы, каб іх поэты заместа "**в**" стаўлялі "**у**"? Гэткая зьява разглядалася-б як грубая памылка і няведаньне мовы. Тым больш павінен асуджацца адыход ад правільнага ужывання "**у**" ў нас, асабліва ва ўжыванні "**ў**" *нескладовага* пасля слоў з закрытым і зьмягчаным канчаткам, бо такі адыход шкодна адбіваецца на гукавым успрыманьні ды на рытме" [10, с. 90].

Другое ўдакладненне адносілася да кадыфікацыі напісання **у** і **ў** (*нескладовага*) ў пачатку слова. "На мой погляд, – адзначаў паэт, – можна вызначыць такое практычнае правіла: калі пасля "**у**" на пачатку слова ідуць два (ці больш) зычных гукі, павінна пакідацца на пісьме "**у**" *складовае* (*адна установа, хмара ускрыла*); калі пасля "**у**" на пачатку слова ідзе адзін зычны, – павінна ўжывацца "**ў**" *нескладовае* (*павінна ўжывацца*) [10, с. 90].

Першая Дубоўкава прапанова хоць і не набыла статуса арфаграфічнага закона ў нашых граматыках ні ў 30-я гады, ні на сучасным этапе развіцця беларусістыкі, аднак у апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. атрымала належную ацэнку з боку літаратуразнаўцаў. Так, В. Рабкевіч, аналізуючы маладую паэзію 80-х сярод мноства хібаў у мове адзначаных твораў указваў і на няправільнае ўжыванне **ў** (*нескладовага*). "У беларускай мове, – адзначаў даследчык, – гэты гук пазіцыйны – утвараецца пасля галосных. Актыўныя намаганні многіх аўтараў утварыць **ў** (*нескладовае*) пасля зычных марныя – наш моўны апарат не забяспечвае ўтварэння **ў** (*нескладовага*) пасля зычных гукаў [11, с. 127.]

Прыкметай высокай культуры верша, якая ўласціва найбольш таленавітым паэтам (М. Танк, П. Панчанка, А. Куляшоў), высокай адказнасцю

перад народамі і яго мовай называюць правільнае ўжыванне ў паэзіі у (складовага) і ў (нескладовага) вядомы беларускі вершазнаўца І. Ралько. "Аднак ёсць сярод старэйшых паэтаў (і нават сярод маладзейшых), – працягваў ён, – такія, якія дзеля захавання рытму (метрычнай схемы) ідуць на ўсё – ў (кароткіх) у іх столькі, што цяжка прачытаць вершаваны радок. Недаравальна для айчыннай прасоды рабіць гучанне слова, музыку верша не такой мілагучнай, як гэта ёсць на самай справе!" [12, с. 246].

Другое Дубоўкава ўдакладненне правапісу у, ў (нескладовага), якое нельга назваць зусім новым, арыгінальным у гісторыі беларускага мовазнаўства, таксама не стала правапіснай нормай беларускай літаратурнай мовы. Але ў адрозненне ад першай рэкамендацыі яно не знайшло адабрэння сярод нармалізатараў арфаграфічнага заканадаўства, прычынай чаму з'яўляецца схематызм, недасканаласць адзначанай прапановы, якая зводзіць напісанне літар у, ў (нескладовае) да механічнага падліку колькасці зычных пасля іх, пакідаючы без увагі літаратурнае вымаўленне, месца націску, наяўнасць-адсутнасць знакаў прыпынку. Прапаноўваючы такую папраўку, адноўленую з часоў першых спроб фармулявання арфаграфічных правіл для беларускай мовы, У. Дубоўка, на наш погляд, ставіў мэту ўніфікаваць напісанні пачатковага у ў словах іншамоўнага і ўласнабеларускага паходжання, пра што гаварылася на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.

Замацаваць аднастайнае напісанне у, ў (нескладовае) ў словах рознага паходжання імкнуліся здзейсніць у пазнейшы час аўтары праекта беларускага правапісу (1930 г.), распрацаванага правапіснай камісіяй беларускай акадэміі навук, калі спрабавалі ўзаконіць прапановы братаў Лёсікаў [13, с. 13], а таксама даследчыкі другой паловы ХХ ст. І толькі на сучасным этапе развіцця мовазнаўства распрацоўшчыкі Праекта новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі ліквідавалі неапраўданае выключэнне напісання у пасля галосных у пачатку запазычаных лексічных адзінак.

Такім чынам, прапановы У. Дубоўкі адносна ўдасканалення правапісу пачатковага у (складовага) і ў (нескладовага), хоць і не набылі ў нашым мовазнаўстве адпаведнага статусу, але засталіся карыснымі лінгвістычнымі фактамі ў падыходзе да выбару базы і прымет арфаграфічнай нормы, паказчыкам мовазнаўчай інтуіцыі паэта. Першая з Дубоўкавых прапаноў засведчыла яго схільнасць да атаясамлівання моўных законаў паэтычных і празаічных твораў з моўнымі законамі беларускай фанетычнай сістэмы, што, безумоўна, з'яўляецца слушным, а ў дачыненні да ўжывання у і ў (нескладовага) нават апраўданым. Другая прапанова, якую можна кваліфікаваць як аматарскую, указвае тым не менш на прыхільнасць пісьменніка да стварэння адзіных арфаграфічных законаў для слоў рознага паходжання, падзел якіх на ўласнабеларускія, даўно і нядаўна запазычаныя, па ўсёй верагоднасці, усведамляўся У. Дубоўкам як суб'ектыўная падстава для выпрацоўкі адпаведнага правіла.

Літаратура

1. *Выгонная, Л.Ц.* Ад гука да літары: Для сярэд. і ст. шк. узросту. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 78 с.
2. *Гапоненка, І.А.* Арфаграфія беларускіх выданняў пачатку ХХ стагоддзя: Дыс... канд. філал навук: 10.02.01./ БДУ. – Мінск, 1993. – 174 с.
3. *Яновіч, А.І.* Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы новага перыяду// Бел. лінгвістыка. – 1987. – Вып. 31. – С.16-23.
4. *Luckiewiĭ, Ant., Stankewiĭ J.* Biełaruski prawapis. – Wilnia: Druk. M.Kuchty, 1918. – 32 s.
5. *Тарашкевіч, Б.* Беларуская граматыка для школ. – Вільня: Выд-ва Беларускага камітэту, 1918. – 76 с.
6. *Працы* акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, г.Менск, 14-21 лістап. 1926 г./ Пад рэд.: С.Некрашэвіча, У.Ігнатоўскага. – Менск: Выд. Інбелкульта, 1927. – 433 с.
7. *Лёсік, Я.* Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 2. – С.129-148.
8. *Багдановіч, А.* Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 7. – С.153-163.
9. *Байкоў, М.* [Рэц. на кн.: Працы Акадэмічнай канферэнцыі беларускага правапісу і азбукі, г. Менск, 14-16 лістап. 1926 г. – Менск, 1927]// Полымя. – 1927. – № 7. – С.255-257.
10. *Дубоўка У.* Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашае мовы// Узвышша. – 1927. – № 4. – С.88-93.
11. *Рабкевіч В.* Верш і літаратурная норма// Вобраз-81: Літ.-крытыч. арт./ Склад. Я.Леца. – Мінск: Маст. літ., 1980. – С.113-128.
12. *Ралько, І.Д.* Верш і мова: Праблемы тэорыі і гісторыі беларускага верша. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 263 с.
13. *Беларускі правапіс: Праект/ Бел. акад. навук.* – Мінск, 1930. – 60 с.

К. Любецкая

ВАРЫЯНТНАСЦЬ У БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Аб'ектам даследавання ў артыкуле з'яўляецца грамадска-палітычная тэрміналогія, адлюстраваная ў беларускіх перакладных спецыяльных слоўніках [1–8]. Вывучэнне перакладной часткі заяўленых крыніц паказала, што грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў сферы фіксацыі ў значнай ступені ўласціва варыянтнасць.

Праблема варыянтнасці моўных адзінак – адна з пастаянных, што тлумачыцца знешнімі (моўная сітуацыя, суіснаванне кадыфікаваных і старых архаічных норм літаратурнай мовы і інш.) і ўнутрымоўнымі (бясконцы працэс варыятыўнасці ў мове) фактарамі развіцця мовы” [9: 11]. Нягледзячы на тое, што ў беларускім мовазнаўстве праблема варыянтнасці распрацоўвалася многімі даследчыкамі (В. Ляпёшкін, І. Шкраба, А.Лукашанец, В. Сянкевіч, П. Сцяцко і інш.), нельга прызнаць яе вырашанай і ўсебакова даследаванай. “Варыянтнасць – гэта лексіка-граматычны феномен мовы, які праяўляецца ў гістарычна рухомым суіснаванні відазмяненняў формы аднаго і таго ж слова і забяспечвае матэрыяльную базу для выпрацоўкі найбольш рацыянальнага ў перспектыве спосабу праяўленняў [10: 184]. Пры гэтым пад варыянтам прынята